

قانون حکومت ایران (سومین قانون اساسی عصر ناصری)

دکتر غلامحسین زرگری نژاد
دانشیار گروه تاریخ - دانشگاه تهران

چکیده

ناصرالدین شاه پس از عزل میرزا آقاخان نوری، تحت تأثیر آموزه‌های بر جای مانده از دورهٔ صدارت امیرکبیر، به اندیشه افتاد تا با نوسازی دستگاه دولت و ایجاد نهادهای جدید، اصول ترقی خواهی را در کشور رایج کند و از این طریق، هم به سلطنت خود آبرو و اعتبار بخشد، هم تا حدی در جهت ممانعت از ستمگری افسار گسیخته حکام و مأمورین حکومتی علیه مردم قدم بردارد. تشکیل شورای دولت و مجلس مصلحت خانه و نهادهایی مانند آنها از سال ۱۲۷۵ قمری به بعد برای تحقق همین اهداف بود. در عصر صدارت سپهسالار که ترقی خواهی و اطلاع طلبی ناصرالدین شاه بسط بیشتری یافت، مجلس مصلحت خانه نام دارالشورای کبری یا مجلس وزرا یافت و برای اداره کشور به شکلی منظم، همچنین برای تعیین تکالیف و وظایف وزارتخانه‌های متعددی که پدید آمده بودند، دستورالعمل یا قانون اساسی خاصی نوشته شد. کمی بعد قانون اساسی اول با قانون اساسی دوم تکمیل شد و به اجرا درآمد. در منابع قاجاری از این دو قانون اساسی که با عناوین مختلفی چون دستورالعمل نظم امور دولتی و مهام مملکتی، لایحه دربار اعظم، لایحه مجلس شورای دربار و مجلس وزرای مسئول شهرت دارند، یاد شده است. اما از سومین متن قانون اساسی که پس از تبدیل دوازده وزارت خانه به پانزده وزارت خانه نگاشته شد، ذکری در میان نیست.

در این مقاله، متن این قانون اساسی را که از دو قانون قبلی کامل تر است و تاکنون در جایی معرفی نشده، ارائه کرده ایم.

کلید واژه: ناصرالدین شاه، اصلاحات، امیرکبیر، قانون حکومت، سومین قانون حکومت، ایران،

قاجاران.

درآمد:

ناصرالدین شاه قاجار در ۲۰ محرم ۱۲۷۵ در شرایطی که برای مدتی شیوه صدارت میرزا آقاخان نوری و روش خاص او در اداره کشور را آزموده بود، سرانجام فرمان عزل وی را صادر کرد^۱ و بی‌درنگ بر آن شد تا به خلاف گذشته، کشور را از طریق نصب چند وزیر، با حدود وظایف و اختیارات خاص هر کدام اداره کند. به همین دلیل نیز در همان سال نهادی مرکب از شش وزارت خانه که مسئولیت هر کدام از آنها را وزیرانی خاص در دست داشت، پدید آورد و آن را شورای دولت نام داد. براساس مفاد فرمان شاه و گزارش‌های موجود در منابع موجود، شورای دولت که به مجلس وزرای سته نیز شهرت یافت، وظایف زیر را به عهده داشت:

۱- ترقی آیین سلطنت و ممانعت از تمرکز قدرت در دست یک نفر به نام صدراعظم؛

۲- برقراری نظم و انتظام در امور مملکتی؛

۳- رسیدگی تام و تمام به امور کشوری و توجه به احوال عموم اهالی ممالک محروسه؛

۴- تربیت دولت و مملکت؛

۵- توفیر وجوه خزاین و رفاه رعیت.^۲

در فرمان تأسیس شورای دولت، تأکید شده بود که هر کدام از وزیران در رسیدگی به امور مربوط به وزارت خانه خود کمال استقلال را داشته و وظیفه دارند تا بدون مداخلت به امور دیگر وزارتخانه‌ها، به خدمات مخصوصه خویش مبادرت کنند. آنان باید به هنگام پیش آمدن امور مهمه برای دولت، به مشاوره با یکدیگر پرداخته برای آن امور چاره‌اندیشی کنند. «در هر حال امضای کل امور با نفس نفیس مبارک است و بدون استیذان و اجازه از جانب سنی‌الجوانب همایون حکمی نفاذ نمی‌یابد.»^۳

از آنجا که کمی بعد معلوم شد که شورای دولت و هر کدام از وزرای سته، جهت انجام وظایف خود به دستورالعمل‌ها و مقرراتی نیاز دارند، بنابراین، شاه در ربیع‌الثانی ۱۲۷۶ فرمان تأسیس مجلسی مرکب از تعدادی از شاهزادگان و درباریان را صادر کرد و بر این مجلس، عنوان مجلس مصلحت خانه داد. در فرمان شاه، وظایف این مجلس و اعضای آن نیز به شرح زیر معین شده بود:

«علاوه بر مجلس شورای دولتی حسب‌الامر، مجلس مصلحت خانه برای امور دولت ترتیب

یافته، عیسی خان اعتمادالدوله را به ریاست آن مجلس برقرار و مقرر فرمودند که همه روزه از صبح تا چهار ساعت به غروب مانده در مجلس مخصوص اجزای مسطوره در ذیل بنشینند و گفتگو در مهام کشور و لشکر نمایند و انتظام کلیه امور و آسایش رعیت و آبادی مملکت و ترقی دولت را در مد نظر داشته باشند. صورت اجزای مصلحت خانه از این قرار است:

عیسی خان اعتمادالدوله، رئیس مجلس؛

میرزا موسی وزیر دارالخلافه؛

اسکندر خان؛

حسین خان نظامالدوله؛

مجدالاشراف؛

ملک‌الکتاب؛

ملا باشی؛

نسقچی باشی جناب علاءالدوله؛

میرزا تقی سپهر لسان‌الملک؛

میرزا غفار خان؛

میرزا مصطفی خان شهاب‌الملک؛

رضاقلی خان رئیس مدرسه دارالفنون؛

میرزا رضای مهندس باشی؛

احمد خان نوایی؛

محمد ابراهیم خان یزدی؛

میرزا عبدالوهاب خان (جناب نصیرالدوله)؛

بدایع نگار؛

میرزا محمد وزیر سابق کرمان؛

میرزا اسدالله مستوفی؛

میرزا محمدعلی سرکارات؛

حاج میرزا محمدخان طسوجی؛

شاطر باشی؛

حاجی میرزا جبار ناظم‌المهام؛

آقا اسماعیل پیشخدمت باشی سلام مُبَلَّغ احکام شاهنشاهی به مصلحت خانه.^۴

در سال‌های بعد، ناصرالدین شاه که همچنان خود را به ترقی دستگاه دیوان و نوسازی امور مملکتی علاقمند نشان می‌داد، به مرور، فرمان تأسیس نهادهای دیگری همچون دیوان خانه عدالت، دیوان مظالم، مجلس عمومی، مجلس وزرای مختار دربار اعظم،^۵ یا دارالشوری و مجلس وزرا، مجلس تنظیمات حسنه، صندوق عدالت را برای ترفیه حال مردم و تحدید خودسری‌های حکام و مأمورین دولتی و مجلس تحقیق دولتی^۶ را صادر کرد.

ملاحظه تداوم این گونه تمایلات ناصرالدین شاه برای نوسازی و اصلاح امور دیوانی، با ادعای ترقی سلطنت و ملت، باعث شد تا از همان سال ۱۲۷۵، تعدادی از دولتمردان اصلاح طلب و منورالفکران ترقی خواه درون و بیرون دستگاه قدرت، تلاش‌هایی را برای نگارش رسایل سیاسی و اجتماعی عدیده و حاوی مضامین متنوع، به قصد نشان دادن ضرورت و اهمیت نوسازی مملکت و اهمیت تحول دستگاه دیوان آغاز کنند و حتی برخی از آنان در صدد برآیند تا آثار خویش را از طرق گوناگون به نظر شاه رسانند. این دسته از آثار اندیشه سیاسی که شمار آنان به حدود یکصد و پنجاه رساله می‌رسد، غالباً شناخته شده و تعدادی از آنها معرفی شده‌اند.^۷ در همین فترت، خصوصاً از زمانی که مجلس وزرای سته، به مجلس وزرای نه گانه و سپس دوازده گانه و سرانجام پانزده گانه و مجلس مصلحت خانه نیز به دارالشورای کبری تبدیل شد، برخی از رجال ترقی خواه به اندیشه افتادند تا در کنار آثار و رسایل سیاسی که مضمون و محتوای آنها عمدتاً به بیان معایب و ارایه راه حل‌ها توجه داشت و به جای تدوین اصول و مقررات قانونی مشخص و کاربردی، به گفتگو در باب اهمیت وضع قانون و ضرورت اجرای آن می‌پرداخت، به تهیه و تنظیم کتابچه‌هایی حاوی قوانین و دستورالعمل‌های معین برای نهادهای حکومتی مبادرت کنند.

تعداد قابل توجهی از این قوانین و دستورالعمل‌ها، که در شمار مهمترین اسناد تاریخ قانون نامه‌نویسی در ایران معاصر به شمار می‌روند، به شکلی پراکنده و گاه در قالب مجموعه‌ای کوچک انتشار یافته‌اند.^۸ شماری از آنها نیز که هنوز نشر نیافته‌اند، به خوبی نشان می‌دهند که کوشش برای تدوین قوانین و دستورالعمل‌ها که خصوصاً در عصر سپهسالار تشدید یافت، صرفاً به حوزه سیاسی محدود نمی‌شد و عرصه‌هایی چون امور مالی، تجاری، زراعی، نظامی

و غیره را در بر می‌گرفت. نام و نشان تعدادی از این دست کتابچه‌های نشر نیافته که به مرور در مقالات بعدی ارایه خواهیم کرد، به شرح ذیل است:

- ۱- کتابچه دستورالعمل تذکره مربوط به دوره ناصری؛
 - ۲- کتابچه دفع مایقال و تنقیح عمل مزارع و دهات و قنوت خالصه و اربابی؛
 - ۳- قانون اداره امور داخله و تکالیف حکام و رؤسا؛
 - ۴- قانون تکالیف گماشتگان و نوکرهای دولتی؛
 - ۵- کتابچه ترتیبات ملکیه؛
 - ۶- تشکیلات وزارت جنگ؛
 - ۷- کتابچه در تطبیق قواعد ممالک اروپایی با شرایط خاص ایران و شرع مقدس (سپهسالار)؛
 - ۸- دستورالعمل داخلی اداره تفتیش تذکره وزارت امور خارجه دولت علیه ایران؛
 - ۹- دستورالعمل قرار امور و وضع و طرز رفتار و تعیین تکالیف هر یک از کارگزاران دولت در غیاب شاه؛
 - ۱۰- در بیان قرار مشاورات مجلس دربار اعظم؛
 - ۱۱- قرار مجلس شورای نظامی؛
 - ۱۲- ترجمه قانون به جهت مالیاتی که از زمین گرفته می‌شود؛
 - ۱۳- ترجمه قانون در باب تکالیف گماشتگان و نوکرهای دولتی؛
 - ۱۴- ترجمه قانون در باب مستمریات و انعامات و تنخواه‌هایی که به گماشتگان و نوکرهای دولتی داده می‌شود.
- به شهادت منابع و اسناد تاریخی، در میان نهادهای جدیدی که در عصر ترقی خواهی ناصرالدین شاه پدید آمد، پایدارتر و مهمتر از همه آنها شورای دولت و مجلس مصلحت خانه بودند. اگرچه این دو نهاد از سال تأسیس به بعد، همواره از عنایت ثابت و توجه مستمر شاه برخوردار نبودند و جایگاه و اعتبار و نقش و کارکردشان، سخت تحت تأثیر تذبذب‌ها و انفعال، یا تشدید احساسات ترقی خواهی ناصرالدین شاه و کهنه پرستان درباری و عمله درگاه قرار داشت، اما در قیاس با سایر نهادها، ماندگارتر شدند و تا عصر مشروطه، اگر نه به شکلی فعال، لااقل به گونه‌ای صوری و زینتی باقی ماندند.

از میان همین دو نهاد هم، مجلس مصلحت خانه که مجلس وضع قوانین بود، اهمیت خاصی داشت، به همین دلیل نیز در طی سالهای حیات خود، هم همانند شورای دولت که به مجلس وزرا یا مجلس وزرای دربار اعظم^۹ تغییر نام داد، نامش به تفاوت به مشورتخانه دولت، مجلس دارالشوری و مجلس دربار اعظم تحول یافت و هم ترکیب اعضا، هم وظایف و نقش آن دگرگون گردید.

اهمیت خاصی که ناصرالدین شاه برای این مجلس قایل بود، همچنین درک ارزش و اهمیت آن در سوق دادن سلطنت مطلقه به سوی توجه به مشورت در تصمیم‌گیری‌ها، باعث شد تا درباریان ترقی خواه و علاقمند به تحدید لجام گسیختگی‌ها در اداره مملکت، توجه خاصی به تدوین قوانینی مشخص برای اداره کشور از طریق مجلس وزرا نشان دهند و قانون نامه‌های متعددی را به عنوان قانون دارالشورای کبری و دستورالعمل مجلس وزرا ارایه کنند.^{۱۰} برخی از این قوانین که در عصر سپهسالار و توسط خود او به شاه عرضه شده و مورد تأیید وی نیز قرار گرفته‌اند، در منابع قاجاری چاپ و نشر یافته‌اند،^{۱۱} اما تعدادی از آنها نیز در گوشه و کنار آرشیوها به صورت خطی باقی مانده‌اند. قانون نامه زیر که بسی مفصل تر از قوانین پیشین است، قانونی است مربوط به دوره‌ای که وزارت خانه‌های عصر ناصری از دوازده به پانزده افزایش یافته بود.

متأسفانه از نام و نشان نویسنده یا تنظیم‌کنندگان این قانون نامه یا دستورالعمل اطلاعی در دست نداریم، اما ظن غالب آن است که این قانون در اواخر دوره تمایلات ناصرالدین شاه به اصلاح دستگاه دولت و پایان عصر سپهسالار و سالها پس از تنظیم قانون اساسی دوم،^{۱۲} تنظیم شده باشد، چرا که از انعکاس آن در روزنامه‌ها و منابع قاجاری خبری نیست. گفتنی است که تنظیم‌کنندگان این قانون برای آن نامی نیز نگذاشته‌اند. ما بر اساس محتوی آن، نام قانون حکومت ایران را بر آن نهادیم.

به هر روی، آنچه در ربط با این سند و امثال آن اهمیت دارد، نام و نشان نویسنده و یا تنظیم‌کنندگان آن نیست، بلکه مهمتر از آن، این حقیقت است که پیش از تدوین قانون اساسی مشروطه، در تاریخ تفکر و تمایلات نوسازی و ترقی خواهی سیاسی و اجتماعی این کشور، چند قانون اساسی^{۱۳} پدید آمده‌اند که قانون اساسی مشروطه ادامه و مکمل آنهاست، نه نقطه آغاز قانون نویسی در تاریخ معاصر ایران.

[قانون حکومت ایران]^{۱۴}

[ارکان دولت ایران]:

- ۱- بنای دولت ایران بر سلطنت مطلق، یعنی حکومت مقتدره مستقله است.
- ۲- آئین مذهب جعفری علیه السلام در این دولت محفوظ و متبع است.
- ۳- سلطنت بالوراثه مستقیماً در اولاد ذکور شاهنشاه اعظم، ناصرالدین شاه قاجار برقرار خواهد بود.
- ۴- دولت ایران اجرای احکام خود و ترتیب امور دوایر خود را در تحت قانون ابدی گذاشته است.
- ۵- اختیار و حکم وضع قانون و اجرای آن حق مخصوص شاهنشاه است.
- ۶- این دو اختیار از طرف شاهنشاه به عهده دو مجلس تحویل شده است.
- ۷- ریاست این دو مجلس مخصوص شخص شاهنشاه است.

[تعریف قانون دولت و خصایص آن]:

- ۱- چیزی که از روی صلاح عامه خلق و مصالح امور دولت نوشته شده و به امضای شاهنشاه می رسد و به اجرای آن حکم صریح می فرمایند، قانون است.
- ۲- این قواعد که در امور عامه نوشته می شود، باید متفق علیه یا مورد اکثریت آرای مجلس قانون باشد.
- ۳- هر قاعده را وقتی می توان در عداد قانون دولت شماره کرد که به مهر شاهنشاه رسیده و در دفتر قانون ثبت شده باشد.
- ۴- قانون به زبان فارسی و به عبارات واضح نوشته می شود.
- ۵- هر جزء از امور که قاعده آن تحریر شد و به امضا و انجام رسید، چاپ و منتشر می شود و فقرات آن حتمی الاجرا و ابدی خواهد بود.
- ۶- مخالفت از احکام و قانون دولت جزای معین خواهد داشت.
- ۷- هیچ جزء قانون تغییرپذیر نخواهد بود، مگر در یک فقره به طور اتم و اجمل بهتر و

- سهل تر قرار داده شود. در این صورت قاعده ناقصه اول تبدیل می شود.
- ۸- قانون در تمام مملکت و بر جمیع افراد اهالی ایران حکم مساوات دارد.
- ۹- به حکمی که خارج از این صورت باشد، قانون گفته نمی شود.

[اختیارات و حوزه عمل شاه]:

- ۱- در کلیه امور اذن و امضای شاهنشاه لازم است.
- ۲- اعلان جنگ و بستن عهدنامه های پولتیکی و تجارتي و فرمانفرمایی کل قشون بری و بحری مخصوص شاهنشاه است.
- ۳- قصاص و حدود شریعت، فقط به حکم شاهنشاه جاری می شود.
- ۴- عفو و تخفیف در تنبیهات و سیاسات قانونی به حکم شاهنشاه ممکن است.
- ۵- صدور فرامین پادشاهی مخصوص به کارهای بزرگ دولتی است؛ در امور جزئی هرگز حکم پادشاهی صادر نمی شود.
- ۶- از هیچ وزارت خانه جز راپورت مختصر از امور کلیه و لازمه به حضور نخواهد رفت.
- ۷- هر کار کوچک و بزرگ که قانون دولت به قطع و فصل آن قادر است، مقدماً به حضور شاهنشاه می رود.
- ۸- اگر مسأله ای قبل از مطابقه با قوانین دولتی و بی اطلاع وزیری که با آن کار مربوط است به حضور شاهنشاه فرستاده شود، بی جواب رد می شود.
- ۹- حواله و ایصال حقوق هر دایره به عهده وزارت مالیه است، الا دایره سلطنت که به حکم مخصوص شاهنشاهی و از خزانه مخصوص شاهنشاهی داده شود.
- ۱۰- جمع این خزانه مخصوص، معادل مصارف مختصه وجود مسعود شاهنشاه از لباس و کارخانه و بیوتات خاصه و حرمخانه و غیره است. برای مخارج فوق العاده هم علاوه بر واردات اتفاقیه یک مبلغی معین خواهد بود.
- ۱۱- روابط هر دایره نسبت به حوزه سلطنت یکی است؛ یعنی معروضات هر دایره به حضور شاهنشاه به ید واحد خواهد رسید.

[در ترتیب و تعداد وزارت خانه ها]:

- ۱- در ترتیبات حالیه ادارات دولتی هیچ گونه تغییر و تبدیل حاصل نخواهد شد.
 - ۲- اختیارات اجرائیه دولت به حکم شاهنشاه در چند وزارت خانه اصلیه و چند دایره دیگر منقسم است.
 - وزارت داخله؛
 - وزارت خارجه؛
 - وزارت جنگ؛
 - وزارت مالیه؛
 - وزارت دربار و عمارات؛
 - وزارت عدلیه و مهر همایون؛
 - وزارت فواید؛
 - وزارت علوم؛
 - وزارت تجارت و صنایع؛
 - وزارت دفتر استیفا؛
 - وزارت دفتر لشکر؛
 - وزارت گمرک خانه ها؛
 - وزارت وظایف و اوقاف؛
 - وزارت تلگراف؛
 - وزارت رسایل خاصه؛
 - ۳- انتخاب وزرا به حکم و اراده شاهنشاه است.
 - ۴- تکلیف هر وزیر حفظ و اجرای قانون است.
 - ۵- هر یک از وزرا و صاحبان ادارات مزبوره در تکلیف و وظیفه خود مسئول هستند.
 - ۶- حد مسئولیت هر وزیر بعد از سه نوبت ظهور غفلت و اهمال که در صفحه ۵* شرح آن مذکور است، عزل از منصب است.
 - ۷- هر وزیر از حد و تکلیفی که به حکم قانون برای دایره او مقرر است، تجاوز کند مسئول است.
- [مجلس شورای وزرا، حدود وظایف، اختیارات و مسئولیت وزیران:]**

* اشاره به صفحه ۵ متن اصلی است.

- ۱- مجلس شورای وزرا هفته سه روز ترتیب می شود.
- ۲- وزرا خارج از قوانین مقرر به امری اقدام نخواهند کرد.
- ۳- وزرا مشکلات امور خود را در این مجلس حل و فصل خواهند نمود.
- ۴- همه وزرا مراقب حدود مقرر دولتی خواهند بود.
- ۵- تحقیق: هر وزیری را که در تکلیف خود خارج شده از کار خود قصور یا به تکلیف دیگری مداخله کرده باشد، در این مجلس تنبیه خواهند کرد.
- ۶- قانون: هر وزیر که اجرا و حفظ قانون دولت را در قوه خود نبیند، فوراً استعفا خواهد کرد.^{۱۵}
- ۷- قانون: کل وزرا در مشاورات دولتی مسئولند.
- ۸- در مجلس کار خارج راه ندارد.
- ۹- در تسهیل اجرای قوانین دولت موافقت آرا، قرارهای مناسب خواهند داد.
- ۱۰- هر وزیر بخواهد در دایره خود برای رونق و پیشرفت کارها قاعده‌ای بگذارد به مجلس قانون اطلاع خواهد داد.
- ۱۱- وزرا حق خواهند داشت هر قانونی که برای دایره خود لازم داشته باشند، وضع و تحریر آن را به مجلس قانون تکلیف کنند.
- ۱۲- کلیه مقالات این مجلس مخفی و مستور خواهد بود.
- ۱۳- همگی وزرا در مجلس به مساوات حق اظهار رأی و اعتقاد دارند.
- ۱۴- احترامات وزرا از طرف یکدیگر کاملاً مرعی خواهد بود.
- ۱۵- حفظ مصلحت و رعایت آسودگی رعایا و اهالی مملکت به وزرا واجب است و خشنودی و امیدواری خلق را به دولت و دستگاه دیوان منظور خواهند داشت.
- ۱۶- هر وزیر که مرتکب امری مخالف امنیت جان و مال رعایا شود، مسئول است.
- ۱۷- هر وزیر در صحت مخارج وزارت خانه خود مسئول است و حیف و میل در این وجوه آن وزیر را در اعتبار خود محروم می کند.
- ۱۸- اسم و رسم رشوه و فروش حقوق دولت منسوخ است. هر یک از ادارات مرتکب شوند، مواخذه می شوند.

[مشخصات، اختیارات و وظایف مجلس قانون:]

- ۱- مجلس قانون به ریاست شاهنشاه برقرار می‌شود.
- ۲- اعضای مجلس بیست و پنج نفر از شاهزادگان و رجال با علم و تجربه خواهند بود.
- ۳- شأن این اجزا تا در مجلس حاضرند، بی تفاوت و مساوی خواهد بود.
- ۴- بر حسب اراده و انتخاب شاهنشاه یکی از اعضای مذکوره رئیس مجلس خواهد شد.
- ۵- اساس قانون بر قواعد شرع مطاع خواهد بود.
- ۶- جمیع قوانین امور دولت و مملکت در این مجلس نوشته می‌شود.
- ۷- اجزا حق مداخله عملی در هیچ کار ندارند.
- ۸- جمیع قرارداد های عمده از ترتیب وزارتخانه ها و تعیین اجزای هر وزارت و ترتیب دیوانخانه ها و حکومت ها و امر مالیات و قشون و تکالیف کارگذاران دولت و قرار مخارج دوایر و تحریر اختیارات و حدود و مجازات و آبادی مملکت و رواج تجارت و گمرک و غیره، بر حسب حکم شاهنشاه در این مجلس تحریر می‌شود.
- ۹- در ایام هفته جز دو روز تعطیل از پنج ساعت به غروب مانده مجلس قانون مفتوح است.
- ۱۰- مقالات این مجلس مخفی و مستور نخواهد بود.
- ۱۱- هر کس می‌تواند عقیده خود را در مصالح امور عامه مکتوباً به این مجلس بفرستد.
- ۱۲- در مجلس قانون از امور پولتیکی گفتگو نمی‌شود.
- ۱۳- اگر بر حسب لزوم و به حکم شاهنشاه مسأله پولتیکی به این مجلس راجع شد، در کمال امانت مخفی و مستور خواهد ماند.
- ۱۴- تحقیق: این مجلس مراقب اجرای قوانین خواهد بود. از کارگزاران دولت اگر در اجرای تکالیف قانونی قصوری واقع شود پرسش خواهد کرد.

وزارت عدلیه:

- ۱- مهر مخصوص دولت به وزیر عدلیه سپرده شده است.
- ۲- اجرای عدل و احقاق حقوق به حکم قانون به عهده وزارت عدلیه است.
- ۳- اجرای حدود شرعی و قصاص به تحقیقات دیوان عدالت و مطابقه با قواعد شرعی موقوف است و متعلق.
- ۴- هر حکم که به مهر دولت می‌رسد، ثبت آن در دفتر مهر همایون خواهد ماند و در دفتر

مهرداری.

۵- تعیین احکام عدلیه و اعضای مجالس دعاوی و املاک و جنایات و احکام به انتخاب وزیر عدلیه است.

۶- در امور مربوط به مسائل وارده با سایر وزارتخانه ها مخابره خواهد کرد.

۷- انتظام داخلیه مجالس و دفاتر این وزارت خانه را خیلی به دقت و اهتمام منظور خواهد داشت و راه هر گونه عیب و خلل و نسبت ناپسند را به این دایره مسدود خواهد نمود.

۸- جرایم و تقصیرات را در دیوان عدلیه تحقیق خواهند کرد.

۹- حکم و تشخیص درجه تقصیر و حد مجازات [استدعای عفو از مقصر]^{۱۶} به عهده وزارت عدلیه است.

۱۰- مجلس فوق العاده نسخ احکام به ریاست وزیر عدلیه برقرار می شود. به این معنی که اگر به فتاوی حکام عدلیه در مسأله ای به خطا حکم شده و از امر مهمی که هنوز قانون دولت به آن حکم نکرده باشد، علی العمی، حکمی داده باشند و حکم مزبور خارج از قاعده حق و عدل باشد، این مجلس فوق العاده ترتیب شده، حکم سابق را نسخ و از دفتر عدالتخانه خارج می کنند.

۱۱ تحقیق: مراقبت در انتظام شورای دولتی از تکالیف وزیر عدلیه است.

۱۲- ثبت دفاتر شهری مربوط به تولد و ازدواج و غیره به دیوان عدالت داده می شود.

۱۳- اجزای قانون متعلق به سن و مزاجت در عهده وزیر عدلیه است.

۱۴- تغییر اسامی و القاب در اشخاص و املاک به اطلاع و اجازه وزیر عدلیه خواهد بود.

۱۵ علوم: ریاست مجلس تصحیح کتب دینی و قانونی با وزیر عدلیه است.

۱۶- تناقض احکام علمای شرع و [نقض]^{۱۷} جانب حق و حکم قطعی در دعاوی به عهده وزارت عدلیه است.

۱۷- در هر مسأله که حقاً فیصل یافت و باحدی الطرفین، حکم صریح داده شد مستندات طرف مغلوب را به دیوان عدالت ضبط خواهد کرد.

۱۸- دیوان عدالت در قطع و فصل امور، مسامحه و تعلل نخواهد کرد و اگر مسامحه و ماطله از دستگاه عدلیه و مجالس آن معلوم شود، وزیر عدلیه مسئول است.

۱۹- هیچ کس در تظلمات و دعاوی جز به دیوانخانه، به هیچ موقع^{۱۸} دیگر عریضه

نخواهد داد.

۲۰- هر کس به دیوان خانه عریضه داده و مطلب او مطرح تحقیق و رسیدگی باشد باز به جای دیگر یا به خود دیوان خانه عریضه بدهد، تنبیه می شود.

۲۱- کسی که عرض کرده و به حق و حساب مغلوب شده باشد، عرض را به صورت دیگر عنوان کرده، تجدید گفتگو نماید، به حکم قانون هم تنبیه می شود، هم جریمه خواهد داد.

۲۲- در ولایات معتبره یک دیوانخانه برقرار است که موافق قوانین عدالت، قطع و فصل دعاوی خواهد نمود و این هیأت در ضمن ترتیباتی خواهد بود که از وزارت داخله در اسلوب حکمرانی ولایات داده می شود. فقط مأمورین عدلیه به تصدیق و دستورالعمل وزارت عدلیه خواهد بود.

۲۳- در توابع و نواحی، یک دیوان اصلاح خواهد بود و این دایره در قطع و فصل دعاوی نمی تواند حکم بدهد؛ فقط به رفع غائله و اصلاحات پردازد.

۲۴- مأمورین صندوق ولایات بلا استثناء، برداشته می شوند و ابلاغ جواب عرایض مطمئن و احقاق حقوق آنها به توسط دو دایره سابق الذکر خواهد بود.

۲۵- وزارت عدلیه عرایض وارده از ولایات را بالمناسبه به ادارات دولتی فرستاده، صدور جواب و اتمام کار آنها را از ادارات مطالبه خواهد کرد.

۲۶- هر گونه مطلبی که به دیوان عدالت اظهار شود، به مناسبت دایره مربوط به آن، مقدماً به آن وزارت خانه رجوع خواهد کرد. اگر از وزارت خانه مزبور قبول و تعهد رسیدگی به آن مسأله رسید، وزارت عدلیه مطالبه ختم عمل خواهد کرد، و الا رسیدگی به آن را به خود دیوان خانه واگذار نموده، و جداً اقدام و احقاق حق خواهند نمود.

وزارت داخله:

۱- امور ملکیه علی العموم به این وزارت خانه مربوط است.

۲- انتخاب حکام و مأمورین ولایات به عهده این وزارت است.

۳- اجرای قواعد دایره به تعداد نفوس و تعدیل ایالات به عهده این وزیر است.

۴- وزیر داخله می تواند مقرون به مصالح مقتضیه، در حدود ایالات داخله تغییر بدهد.

۵- ثبت نفقات و شماره قشون چریک و ردیف هر ولایت باید در دفتر وزارت داخله

- باشد و در موقع جنگ، اگر قشون مسلح دائمی دولت کفایت نکند، به موجب قرارداد وزارت داخله از ردیف ولایت به قشون دولتی مدد برسد.
- ۶- علوم: طبع کتب و روزنامجات در تحت ملاحظه وزیر داخله خواهد بود.
- ۷- دفتر وزیر داخله ثبت معاملات و محاسبات همه ادارات را خواهد داشت.
- ۸- شوری: صورت مصارف و مرسومات هر دایره، بلا استثناء باید به اطلاع وزیر داخله باشد.
- ۹- فواید: اجرای قواعدی که در باب رود آب و انهار کوچک و طرق و شوارع مخصوص دهات و قصبات و تسهیل مراوده آنهاست، به عهده وزیر داخله است.
- ۱۰- امور احتساب و ضبطیه مملکت و نیز اموری که برای رفاه و امنیت داخله مملکت است، به عهده وزارت داخله است.
- ۱۱- حفظ بناها و آثار قدیم تاریخی به عهده وزارت داخله است.
- ۱۲- محافظت و انتظام بیوتاتی که برای مساکین بنا می شود و امور متعلقه به آن و احداث محبس ها برای مقصرین، از تکالیف این وزارت خانه است.
- ۱۳- فواید: مجازات اعمال حسنه و ترغیب و تشویق خلق به فنون و صنایع شریفه و دایر کردن این نوع مدارس به عهده وزیر داخله است.
- ۱۴- وزارت داخله در امور سایر ادارات که راجع به این دایره است، نهایت دقت و اهتمام منظور خواهد کرد.
- ۱۵- امور مالیه به تصدیق و امضای این وزارت خانه مشروط است.
- ۱۶- وزیر مالیه، جز به حواله و تصدیق وزیر داخله دیناری به هیچ کس نمی دهد.
- ۱۷- صدور احکام کلیه به مهر وزیر داخله خواهد بود.
- ۱۸- مرجعیت شاهزادگان عظام و علمای اعلام بالانحصار به وزارت داخله است و وزارت مزبور موافق قواعد مقرر، جواب مطالب طبقات را فرستاده در آسایش خاطر و رضاجویی ایشان اهتمام خواهد کرد.
- ۱۹- احکام مالیاتی جز به مهر وزیر داخله صادر نمی شود.
- ۲۰- رجوع حکام و کارگزاران دیوانی بلا استثناء با وزارت داخله است و جز این وزارت خانه به جای دیگر مکاتبه رسمی نخواهد کرد.

۲۱- تحقیق: اجرای قواعد مربوط به دایره حکمرانی ولایات و حدود و حقوق آن به عهده وزیر داخله است.

وزارت جنگ:

۱- این وزارت خانه منقسم به هفت دایره است:

- دایره مخصوص وزارت

- دایره توپخانه

- دایره پیاده

- دایره سواره

- دایره مهندسين و معلمين

- دایره مهمات

- دایره محاسبه

۲- دایره مخصوص وزارت جنگ دو شعبه دارد:

۱- [دایره‌ای] که مباشر آن اتاماژور است:

تحریرات خاصه وزارت و ترتیب و فرستادن جواب نوشتجات وزیر

وضع قواعد و ترتیبات مقتضیه در حسن اداره امور

ثبت احکام نظامی

ترتیب و انتظام اعطای نشان

۲- [دایره‌ای] که رئیس آن آجودانباشی است:

حرکت و سکون افواج

نظم و مشق افواج

تحقیق اوضاع کلیه افواج و دستجات

خدمات متفرقه

۳- دواير نفرات به چند دفتر محول است:

دفتر مدارس

دفتر اسامی

دفتر مواجب

دفتر جیره و آذوقه

دفتر ملبوس و چادر و اسباب

دفتر اسلحه

دفتر مریض خانه ساکن و متحرک

دفتر حمل و نقل

۴- دایره مهمات مشتمل به جبه خانه و قورخانه و باروت^{۱۹} خانه و امثال آن است.

۵- منصب و امتیازات و نفرات افراد قشون در دولت عزیز و محترم است.

۶- اطاعت و تمکین قشون به مراتب و درجات هر مقام مرتباً برقرار و در تحت کمال انتظام خواهد بود و تکلیف وزیر جنگ است که در اجرای اطاعت و تمکین آحاد قشون به ارباب مناصب خود و تنبیه آنها که به خلاف این قانون حرکت کنند، اهتمام کند.

۷- وزارت جنگ به اجرای قوانین که دولت برای قشون وضع کند، مکلف است.

۸- حسن انتظام جیره و آذوقه و علوفه و ملبوس و ملزومات افراد قشون به عهده وزیر جنگ است.

۹- وزیر جنگ در هر سربازخانه ها و اسلحه خانه و مریض خانه های نظامی و ذخایر ارزاق قشونی اهتمام بلیغ خواهد کرد.

۱۰- در استحکام محبس قشونی و اجرای تنبیهات و سیاسات نظامی کمال مواظبت می شود.

۱۱- ثبت اسامی نفرات قشون و غیره را وزارت جنگ موافق قانون مخصوص آن از وزارت داخله مطالبه کرده، به دفتر اسامی خواهد داد.

۱۲- داخله: بنایی قلاع سرحدیه و قلعبجات داخله از هر قبیل، در عهده وزارت جنگ است.

۱۳- کارخانجات توپ ریزی و تفنگ سازی و باروت سازی و امثال آن که متعلق به دولت است، سپرده به وزارت جنگ است و آنچه هم که دولتی نباشد، مواظبت و رسیدگی آن به عهده این وزارت خانه است.

وزارت امور خارجه:

- ۱- وزارت امور خارجه به چند دایره منقسم است.
 - دایره مخصوص وزارت
 - دایره امور دولتی
 - دایره امور تجارت؛ مگر محاکمات راجع به دیوانخانه است.
 - دایره امور سرحدی
 - دایره ترجمه و رموز
 - دایره ثبت و ضبط و ترتیب نوشتجات
 - دایره رسومات و تشریفات
 - دایره محاسبه راجعه وزارت خارجه
- ۲- تمهید موجبات الفت و دوستی میان دولت و سایر دول ذوی العهود اولین وظیفه وزارت خانه است.
- ۳- عهدنامه های پولیتیکی و تجارتنی به توسط این وزارت خانه با دول سایر منعقد می شود.
- ۴- مواظبت در اجرای فصول و شرایط عهدنامه ها و صیانت حقوق و رعایت غبطه و مصلحت دولت در مساعدت با دول دیگر به عهده این وزارت خانه است.
- ۵- تعیین سفرا و وزرای مختار و قونسول ژنرال ها و قونسول و وکیل قونسول ها و هر مأمور که برای دوایر بیرونی و درونی امور خارجه لازم است، به عهده این وزارت خانه است.
- ۶- دستورالعمل و تکالیف این مأمورین از وزارت امور خارجه داده می شود.
- ۷- اصل و سواد تمام نوشتجات دولتی در دفتر مخصوص به آن مرتباً ضبط است.
- ۸- تمام سواد عهدنامجات عتیقه و جدیده و ثبت نامه ها و صورت هر قسم عهدنامه و قراردادهای پولیتیکی در میان سایر دول بسته شده است، در دفترهای وزارت ضبط خواهد شد.
- ۹- مراودات این وزیر نسبت به مأمورین خارجه و رعایت رسومات و تشریفات مقرره و

حفظ حدود آنها متضمن طرز مهر انگیز خواهد بود.

۱۰- در رفع مزاحمت و اذیت و مزید امنیت یهود و ارمنی و مجوس و احقاق حقوق و طی دعاوی و قرار امر هیاکل و مقابر و مدارس آنها و منع مفساد واقعه نسبت به آنها، این وزارت خانه کفالت تامه خواهد کرد.

۱۱- معاملات واقعه فیما بین تبعه ایران و تجار خارجه، به طورهای خوب عادلانه، در دایره مخصوص به آن فیصل خواهد یافت.^{۲۰}

وزارت دربار:

۱- امور خاصه شاهنشاهی، از فراش خانه و کشیک خانه و اصطلب و دواب عمله طرب و نقاره خانه، شاطر خانه، کالسکه خانه و نظایر آنها به مراقبت این وزارت خانه محول است.

۲- عمارات و باغات سلطنتی به وزیر دربار سپرده شده است.

۳- خالصجات مختص شاهنشاهی، به اداره وزیر دربار واگذار است.

۴- تکیه و مساجد دولتی به مراقبت این وزارت خانه منتظم خواهد بود.

۵- اصل عهدنامه ها و نامه سلاطین به توسط وزیر دربار به صندوق خانه دولت تحویل می شود؛ کذلک اسناد خرج، نسخ کشیده، به اطلاع این وزارت خانه، به صندوق خانه می رسد.

۶- کارخانه مخصوص که اعلیحضرت شاهنشاه از وجوه خاصه خود ایجاد فرمایند، سپرده به وزیر دربار خواهد بود.

وزارت مالیه:

۱- خزانه: اخذ تمام مالیات به توسط مأمورین مالیه است که به اطلاع وزارت داخله به هر ولایت می رود و اینکه داخله، زیاده از حقوق معینه مالیاتی دیناری گرفته نشود به عهده وزارت مالیه است. به این معنی که حکام فقط به انتظام امور و تأمین اطراف و اجرای احکام دولت مأمورند و اخذ مالیات بالانحصار در عهده مأمورین مالیه خواهد بود.

۲- داخله: تعیین جمع خزانه و استیفای وجوه گمرک، به توسط وزیر یافته می شود.

۳- داخله: جنگل های مختص دولتی به وزیر مالیه سپرده شده است.

- ۴- داخله: چاپارخانه در اداره وزیر مالیات است.
- ۵- خرید و فروش تنباکو و توتون و نمک به اجازه مخصوص وزیر مالیه خواهد بود.
- ۶- خزانه: صحت عیار مسکوکات و ضربخانه دولتی را وزیر مالیه ملاحظه و رسیدگی خواهد کرد.
- ۷- مخارج دولتی را از وزارت داخله صورت گرفته، موافق قرارداد وزارت داخله حقوق هر دایره را خواهد پرداخت.
- ۸- داخله: اجرای قواعدی که دایر به امر مالیات و اخذ آن و منع افراط و تفریط در آن است، چه از مزارع چه مواشی، چه نفوس، چه بیوتات، چه سفاین که به بنادر ایران می آیند، چه جنگل ها و چه سایر، به عهده وزارت مالیه است.
- ۹- عدلیه: تنبیهات مخالفین قواعد موضوعه مالیاتی به توسط وزیر مالیه اجرا می شود.
- ۱۰- داخله: مواظبت در تحریر محاسبه جمع و خرج دولت که هر ساله یک نوبت به دارالشورای وزرا آمده، ملاحظه شود به عهده وزیر مالیه است.
- ۱۱- قانون: تمام مخارج دولت به موجب برات داده می شود و حواله جمع بروات به خزانه دولت و در تحت کمال انتظام و دقت خواهد بود و هیچ خرج بدون برات دولتی و حواله خزانه دولت ممضی نیست.
- ۱۲- در اول سال، وزیر مالیه به جمیع مصارف دولتی، محلی معلوم و معین می کند که مرتباً تا آخر سال حقوق هر دایره عاید شود و نیز مبلغی برای مصارف اتفاقیه مشخص خواهد شد.
- ۱۳- برای ذخیره خزانه مخصوص هر ساله یک مبلغ معین داده می شود که کلیه، از جمع و خرج مملکت خارج و موضوع باشد.

وزارت علوم:

- ۱- رواج علوم در مملکت به عهده این وزارت است.
- ۲- این وزارت به اقتضای احوال مملکت علمی را که بیشتر محتاج الیه و ضرور است، بیشتر رواج خواهد داد. مثلاً در فقدان عدد قابل از اطبا و مهندسین و علمای طبیعی و غیرهم، اسباب ترویج و تکثیر این علوم را بیشتر فراهم خواهد آورد.

- ۳- اداره و بنای مدارس در همه مملکت به عهده این وزیر است.
- ۴- هر ساله به وسیله مأموریت معلمین و خلفا، از هر ایالت استطلاع و استعلام خواهد کرد که پیشرفت علوم در هر ناحیه به چه درجه است.
- ۵- در جمع و خرج مدارس مجانی و غیر مجانی و انتظام آنها، به نحوی که مقتضی باشد و اینکه به علوم مفیده بیشتر اشغال شود، رسیدگی و مواظبت خواهد کرد.
- ۶- در رسانیدن وظایف و مرسومات مدرسین هر جا، از طرف وزارت علوم مراقبت شود.
- ۷- آبادی و انتظام کتابخانه های عمومی و مراقبت در امر رصدخانه ها^{۲۱} به عهده وزارت علوم است.

وزارت فواید عامه:

- ۱- امر طرق و شوارع معظمه، در تحت ملاحظه و اقدام و اهتمام این وزارت خانه خواهد بود.
- ۲- مرمت و تعمیر پل ها و قرار ساختن پل های تازه در رودخانه ها که در عبور و مرور محتاج الیه مردم است، به اقدامات این وزارت خانه محول است.
- ۳- معادن: در کار معادن و تکثیر منافع و رواج و انتظام آن، این وزارت خانه مراقبت خواهد کرد.
- ۴- ابنیه عامه از قبیل رباطات و غیره در تحت ملاحظه و دقت این وزارت خانه منتظم می شود.
- ۵- تقسیم آب رودخانه های بزرگ و شط ها و کشتی رانی در شط ها، به عهده این وزارت خانه است.
- ۶- خشک کردن باتلاق ها برای زراعت یا حفظ سلامت عامه، از تکالیف این وزارت خانه است.
- ۷- ساختن چراغ های بحری برای هدایت و سلامت کشتی ها و مسافرین بحری، به عهده این وزارت خانه است.

وزارت تجارت:

- ۱- ملاحظه امور دایر به رواج تجارت و تکثیر صادرات و واردات مملکتی در عهده این وزارت خانه است.
- ۲- این وزارت خانه موازنه تعویض امتعه داخله و خارجه خواهد کرد و اهتمام خواهد نمود که حتی المقدور، صادر از مملکت به واردات غالب شود.
- ۳- در هر گمرک آنچه از مملکت خارج می شود و آنچه از خارج می آید، به نسبت قوت تجارت داخله و منافع خزانه دولتی قرارهای مفید وضع خواهد کرد.
- ۴- مواظبت در صحت معاهدت و اعتبار اسناد تجارتنی به عهده این وزارت خانه است.
- ۵- دیوانخانه: در احقاق حقوق تجار و حفظ اعتبارات این طبقه، جهد کامل خواهد کرد.
- ۶- در امور صناعات که مربوط به ازدیاد مال التجاره داخله است، حمایت و رعایت وافی خواهد داشت.
- ۷- ترتیب دارالمعامله و مواقع لازمه برای داد و ستد نقود، به اطلاع و مراقبت این وزارت خانه می شود.
- ۸- وزیر تجارت مجالس مشورت تجارتنی در مواد مهمه تجارت و امر محصولات و متصنعات داخله ترتیب خواهد کرد.
- ۹- اجرای قوانین متعلقه به حرف و صنایع، در عهده وزیر تجارت است.
- ۱۰- حکم اختصاص مخترعات تجارتنی را وزیر تجارت می دهد.
- ۱۱- در کمپانی که برای بیمه حرق و غرق و این نوع تأمینات تشکیل شود، وزیر تجارت ریاست دارد.
- ۱۲- انتظام بازارهای موقت، به عهده وزیر تجارت است.
- ۱۳- در مشروب و مأكول که وارد شهرها و برای فروش به مردم است، وزارت تجارت دقت می کند که بدون تقلب و خالی از اجزای سمیه باشد.
- ۱۴- نگاهداشتن اسامی تجار معتبر و صراف های بزرگ و دلال های معروف، از تکالیف این دایره است.
- ۱۵- داخله: تعیین و اتحاد و مقادیر و اوزان مملکت، به عهده این وزارت خانه است.
- ۱۶- مدرسه بیطاری و ایلخی دولتی و امر جاهایی که صید ماهی می شود، در تحت مراقبت و ممارست وزیر تجارت است.

۱۷- داخله: دادن بذر و تقاوی و وجه اعانه به مهاجرین که از خارج مملکت بیایند و اعانت اشخاص که به حریق یا تصادم سیل و زلزله پریشان شده باشند، به توسط و نظارت وزیر تجارت خواهد بود.

۱۸- علوم: انتظام و ترتیبات آب های معدنی که در مملکت موجود است، به عهده وزارت تجارت است.

۱۹- تعیین دلال ها و وسایط معاملات تجار و احتساب صحت امتعه تجارتنی به عهده این وزارت خانه است.

وزارت دفتر استیفا:

۱- ضبط و ربط مخارج دولتی از روی قرارداد وزارت داخله و معامله وزارت مالیه، به عهده این وزارت خانه است.

۲- تصحیح اسناد خرج دولت در این دایره می شود.

۳- صورت مصارف هر دایره بعد از تشخیص وزارت داخله و تصحیح مجلس وزرا در دفتر استیفا ضبط می شود و دستورالعمل خرج وزیر مالیه از این دایره نوشته خواهد شد.

۴- در تسهیل و سرعت تفریغ محاسبات موافق قواعد آتیه، دفتر استیفا مراقبت خواهد کرد.

۵- کل محاسبات صاحبان جمع ادارات در دفتر استیفا تفریغ می شود.

۶- دستورالعمل اخذ مالیات موافق قوانین مقرر، از دایره استیفا به وزارت مالیه فرستاده می شود.

۷- احکام مالیاتی در دفتر استیفا ثبت خواهد شد.

وزارت دفتر لشکر:

۱- دوایر محاسبات قشونی به طور کلیه و بلااستثناء در این وزارت خانه جمع است.

۲- احکام و اسناد قشونی را قبل از مهر و امضای وزیر جنگ و وزیر لشکر ملاحظه و تصحیح خواهد کرد.

۳- در صحت بروات و مخارج قشونی وزیر لشکر منتهای دقت خواهد کرد.

۴- امر محاسبات و ترتیب دفاتر را به قسمی خواهند کرد که در ملاحظه و تفریح هر حساب بی معطلی، اسباب آن حاضر باشد.

۵- چون مخارج قشونی ولایات هم کلاً تحویل خزانة نظام شده است، بروات مصارف هر جا، از صورت سند خرج و قلمداد حکومت خارج خواهد شد و هر برات در تحت کمال دقت و غوررسی صادر می شود.

وزارت وظایف و اوقاف:

- ۱- مراقبت در وصول وظایف مقررہ حالیه دولتی به عهده این وزارت است.
- ۲- انتظام امور و صحت مصارف اوقاف به مراقبت این وزارت خانه موقوف است.
- ۳- استحقاق ارباب وظایف را به شرایط مقررہ در قانون دولت این وزارت معلوم و تصدیق خواهد کرد.
- ۴- هیچ نوع تغییر و تبدیل در وظایف و مستمریات نمی شود، الا به شرط قانون و اطلاع این وزارتخانه.
- ۵- احکام وظایف بعد از ثبت و مهر این وزارت خانه به امضای وزارت داخله می رسد.
- ۶- نذورات و وجوهی که به خیرات و مبرّات مخصوص می شود، باید به اطلاع وزارت اوقاف مصروف شود و ثبت آن به دفتر این وزارت خانه بیاید.

وزارت گمرک:

- ۱- انتظام امر گمرک خانه ها عموماً و بلااستثناء به عهده این دایره است.
- ۲- متصدیان این عمل باید از طرف وزیر گمرک معین شده باشند.
- ۳- این دایره باید تسهیل تجارت داخله را همانطور رعایت کند که صرفه دولت را منظور می کند.
- ۴- این وزارت خانه اهتمام خواهد کرد که رفع هر گونه افراط و تفریط از عمل گمرک بشود.
- ۵- اجرای قواعدی که برای گمرک وضع می شود، به عهده وزیر گمرک خانه است.

وزارت تلگراف:

- ۱- امانت اجزا و مأمورین به عهده وزیر تلگراف است.
- ۲- صحت معاملات و مخابرات، به ذمه وزیر تلگراف لازم است.
- ۳- در بسط خطوط تلگرافی، به هر ناحیه و هر طرف اهتمام خواهد کرد.
- ۴- در تکثیر منافع و تقلیل مخارج، مراقب خواهد بود.
- ۵- اخبار پلیتیکی را وزیر تلگراف ضامن است که از دایره تلگرافی منتشر نشود.

دایره خاصه:

- ۱- یک موقع مخصوص به اسم دایره خاصه یا رابطه همایون یا آیین همایون، غیر آن برقرار شود.
- ۲- اجزای این دایره مرکب از پنج نفر خواهد بود.
 - رئیس که از متخبین شاهنشاه باشد.
 - نایب که ناظم دایره نیز همان است.
 - منشی و مرئب و ضابط تحریرات
- ۳- عرایض و تحریرات هر دایره و هرگونه نوشتجات دیگر و عرایض متفرقه، به این دایره تقدیم می شود.
- ۴- ابلاغات خدام خلوت همایونی، بالانحصار به این مجلس خواهد رسید و در این مجلس ابلاغات ضبط شده، اوامر همایونی را با موقع خود مخابره خواهد کرد.
- ۵- این دایره می تواند عرایض و مطالب مختلفه را که محل و مرجع آن موافق ترتیبات دولت معین است، پیش از عرض حضور شاهنشاه و با موقع خود، مخابره کند.
- ۶- تحریرات مجالس دولتی را خلاصه کرده و نیز عرض هر چیز که موجب زحمت خاطر شاهنشاه باشد، در این دایره خلاصه خواهند نمود.
- ۷- کیف عرایض ولایات به این مجلس می رسد و در این مجلس باز خواهد شد.
- ۸- عرایض و مطالب دایره خاصه سلطنت، از قبیل حرمخانه و عمله خلوت و غیره قبل از عرض حضور همایون به این مجلس می رسد و هر چه قطع و فصل آن، بی عرض خاکپای مبارک ممکن است، به عرض حضور شاهنشاه نمی رسد.
- ۹- احکام و فرامین صادره، قبل از امضای شاهنشاه در این دایره رؤیت می شود و هر چه

معارض قواعد مقررہ باشد تعدیل می شود.

۱۰- احکام صادره از حضور شاهنشاه و ابلاغات احکام همایونی در دفتر این مجلس ثبت می شود و مراقبت حسن ترتیب و رفع ناسخ و منسوخ و عدم تخلف با قواعد مقررہ، به عهده این دایره است.

۱۱- مشاورات خاصه، از افراد مخصوص وزرا و غیر هم موافق حکم فوق العاده شاهانه در این مجلس می شود.

۱۲- اختلافی که میان وزرای دولت به هم رسد، در این دایره قطع و رفع خواهد شد.

۱۳- احکام همایونی در باب وضع قواعد و اجرای قوانین و امور سایر، به مجلس شورای وزرا و مجلس قانون از این دایره ابلاغ می شود.

۱۴- وزرا و دوایر جلیله، ابلاغاتی را که از این دایره نباشد، رد خواهند کرد.

۱۵- امور این دایره در تحت یک انتظام دقیق است که اگر مطلبی، خواه جزئی یا کلی از این دایره افشا شود و در امور بی مبالاتی و نامحرمی کنند، رئیس و اجزایه مؤاخذہ سختی برسند.

پی‌نوشت‌ها

۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، *مرآت البلدان*، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، میر هاشم محدث، تهران انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، جلد سوم، ص ۱۳۱۲.
۲. بنگرید به: *روزنامه وقایع اتفاقیه*، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴، جلد چهارم، نمره ۳۹۷، ص ۲۶۷۷.
۳. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، *تاریخ منتظم ناصری*، تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی. تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۷، ۱۸۱۰.
۴. *روزنامه وقایع اتفاقیه*، نمره ۴۵۲، ص ۲۹۷۶-۲۹۷۵ / *مرآت البلدان*، جلد سوم، ص ۱۳۴۰-۱۳۴۱.
۵. *مرآت البلدان*، جلد سوم، ص ۱۷۵۰.
۶. *مرآت البلدان*، جلد سوم، ص ۱۷۸۶.
۷. *راهنمای کتاب*، ۱۳۴۸ و ۱۳۴۹ شماره ۵، و شماره ۱.
۸. از جمله بنگرید به: دامغانی، محمد تقی، *اولین قوانین ایران قبل از مشروطیت*، تهران انتشارات بهزاد، ۱۳۵۷.
۹. *مرآت البلدان*، جلد سوم، ص ۱۷۴۹.
۱۰. نخستین قانون حکومت ایران را ملکم خان در سال‌های آغازین تمایل ناصرالدین شاه به اصلاح‌طلبی نوشت و برای میرزا جعفر خان مشیرالدوله، رئیس شورای دولت فرستاد. این قانون بر اساس تقسیم وزارتخانه‌ها به ۸ وزارتخانه تنظیم و ارایه شده بود. نویسنده، یا تنظیم‌کنندگان آخرین قانون اساسی عصر ناصری، اگرچه بندهایی از نوشته خود را در ارکان دولت ایران و تعریف قانون از یکی از آثار ملکم خان، با عنوان کتابچه غیبی یا دفتر تنظیمات اخذ کرده‌اند، اما در مجموع آنچه فراهم ساخته‌اند، قانونی است کاملاً متفاوت با تمام نوشته‌هایی که در باب قانون مجلس وزرا یا قانون دارالشوری کبری و یا قانون تنظیمات نوشته شده‌اند. برای مقایسه نوشته ملکم با قانون اساسی ارایه شده در این مقاله، نگاه کنید به: میرزا ملکم خان، *مجموعه آثار میرزا ملکم خان*، تدوین و تنظیم استاد محیط طباطبایی، تهران، انتشارات علمی، بی تا، ص ۵۲-۲۴.
۱۱. *روزنامه ایران*، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران ۱۳۷۴، جلد اول، نمره ۱۴۱، ۵۶۳-۵۶۲ / *مرآت البلدان*، جلد سوم، ص ۱۶۹۴.

۱۲. قانون اساسی دوم که با عنوان لایحه تشکیل دربار اعظم در ۱۲ شعبان ۱۲۸۹ توسط میرزا حسین خان مشیرالدوله به شاه تقدیم شده بود، در ۲۰ شعبان با صدور دستخط شاه رسمیت یافت تا به اجرا درآید. مرآت البلدان، جلد سوم، ص ۱۶۹۴.
۱۳. دو قانون اساسی دیگر، در منابع و روزنامه‌های قاجاری، از جمله در اثر تحقیقی زیر معرفی شده‌اند: دکتر آدمیت، فریدون، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۶، چاپ دوم، فصل ۸، در قانون اساسی ص ۱۹۰.
۱۴. عناوین داخل دو قلاب در همه جای متن، افزوده ماست.
۱۵. اصل: شماره ۶ ندارد.
۱۶. در اصل خط خورده است.
۱۷. در اصل یک کلمه به دلیل ریختن مرکب، ناخواناست. شاید نقض باشد.
۱۸. اصل چنین است.
۱۹. اصل: باروط.
۲۰. بندهای ۹ و ۱۰ در پیش نویس آمده و بر روی آنها قلم حذف کشیده شده است.
۲۱. اصل: رسد خانه‌ها.

